

کلیاتی از تاریخ فقه

۵

چکیده

در شماره چهارم این سلسله از گفتار، با کیفیت تدوین تاریخ فقه و روشهای آن آشنا شدیم در این مقاله از تاریخ فقه در رابطه با تاریخ تمدن و فرهنگ و علوم انسانی و تاریخ فقه در کتابهای اسلام‌شناسی و تاریخ فقه در کتابهای ملل و نحل و تاریخ فقه از لحاظ عملی به آن و نیز از تاریخ فقه توأم با نظریه فقه تطبیقی بحث می‌شود و در پایان این باب با روش نویسنده در تدوین تاریخ فقه آشنا خواهید شد.

هفتم - تاریخ فقه در رابطه با تاریخ تمدن و فرهنگ و علوم انسانی

کسانی که در زمینه فرهنگ و علوم و تمدن اسلامی چیز نوشته‌اند فقه را نیز به خاطر این که یکی از علوم مهم اسلامی و از پایه‌های تمدن و فرهنگ مسلمانان است، مورد توجه قرار داده و سهم مهمی برای آن قائل شده‌اند و اینک از چند اثر مهم از گذشته و حال یاد می‌کنیم.

۱- فهرست ابن ندیم، از ابوالفرج محمد بن اسحاق ندیم (۲۹۷-۳۸۵)، تألیف شده در ۳۷۷ هـ ق مطبوعه الاستقامه، قاهره، ابن ندیم که در گرمترین و درخشانترین ادوار فرهنگ اسلامی، در مرکز خلافت بغداد، زندگی می‌کرد و تمام عمر را به اقتضای شغل و رآقی «کتاب‌فروشی» با کتاب و کتابت و دانشمندان، از هر مذهب و مسلک، طی کرده، خلاصه اطلاعات خود را در این کتاب نفیس برای آیندگان به ارث گذارده است. او کتاب خود را

به مقالاتی تقسیم و هر مقاله را به یک رشته از علوم، از جمله مقاله ششم^(۱) را به فقه و فقها، اختصاص داده، و طی ۸ فنّ به ترتیب ذیل، تاریخ فقه را تا عصر خود ضبط نموده است.

- ۱- ابوحنیفه (۸۰-۱۵۰) و اصحاب وی^(۲)
- ۲- مالک بن انس (۹۳-۱۷۹) و اصحاب او^(۳)
- ۳- شافعی (۱۵۰-۲۰۴) و اصحاب وی^(۴)
- ۴- داوود بن علی ظاهری (۲۰۲-۲۷۰) و اصحابش.
- ۵- فقها و محدثان شیعه.
- ۶- فقهای اهل حدیث^(۵) (اخباری مسلکان) از سفیان ثوری (م ۱۶۱) تا احمد بن حنبل و صاحبان سنن و صحاح.

۷- طبری (۲۲۴-۳۱۰) و اصحابش^(۶)

۸- شراة: (خوارج) و آثار فقهی ایشان^(۷)

ابن ندیم، در خلال این مباحث، پیشوایان مذاهب فقهی و اتباع و آثار ایشان را تا عصر خود معرفی نموده است ولی روش فقهی ایشان را جز با اشاره، مانند اصحاب رأی، اصحاب حدیث بیان نکرده است.

۲- مقدمه ابن خلدون (م ۸۰۸ هـ) ط مطبعة مصطفى محمد، قاهره. مؤلف، که از دانشمندان به نام اسلام است در این کتاب که مقدمه تاریخ وی به نام: «العبر و دیوان المبتدأ و الخبر...» است، برای نخستین بار، مباحث کلی علم الاجتماع را پی ریزی نموده و کلیاتی از شؤون مسلمانان از جمله علوم ایشان را گزارش کرده است. وی در سلسله علوم، تحت عنوان «علم الفقه و ما يتبعه من الفرائض»^(۸).

گوشه‌هایی از تاریخ فقه و اصول و فرائض و رابطه فقه و سیاست. و همچنین

۱- ص ۲۹۴ به بعد. ۲- ص ۲۹۸. ۳- ص ۲۹۴. ۴- ص ۳۰۸. ۵- ص ۳۲۸. ۶- ص ۳۴۰. ۷- ص ۳۴۰. ۸- ص ۳۴۰.

در مباحث مربوط به خلافت و امامت^(۱)، تاریخچه فقه سیاسی اسلام را به اجمال آورده است. این دو کتاب از آثار قدماست که نمونه‌های دیگری هم دارد، از جمله آثار مسعودی (م ۳۴۶ هـ) مؤرخ مشهور و دیگران، و آنچه بعداً یاد می‌گردد، از آثار عصر حاضر است:

۳- سلسله آثار دکتر احمد امین مصری (۱۸۸۶-۱۹۵۴ م) استاد دانشگاه قاهره و عضو مجمع علمی عربی، که حلقات سیر فرهنگ و علوم اسلامی را تا قرن چهارم مانند اوقات روز و حرکت آفتاب، به فجر وضحی: (پیش از ظهر)، و ظهر نامگذاری نموده است و برای هر مرحله، یک یا چند جلد کتاب نوشته است، بدین قرار:

اول- فجرالاسلام یک جلد، ط ۸ مکتبه النهضة المصرية، قاهره، ۱۳۸۰ هـ ۱۹۶۱ م. احمد امین، در این جلد^(۲)، تاریخ علوم شرعی از قبیل قرآن، حدیث و فقه را تا پایان قرن اول از جمله مباحث مهم تأثیر فتوحات اسلام در فقه، قانون رُم و فقه اسلام، تأثیر شهرهای مختلف در فقه را طرح نموده است که در بیان کیفیت رشد و نمو و تحوّل علم فقه در آغاز پیدایش، بسیار کارگشاست.

دوم- ضحی الاسلام، در سه جلد، ج ۱ ط ۶، مکتبه النهضة، قاهره ۱۹۶۱ م.

وی، در فصل ۴^(۳) تاریخچه بردگی در اسلام و اثر آن در فرهنگ اسلامی و درج ۲ (با همان خصوصیات) فصل ۵^(۴) زیر عنوان التشریح مکتب حجاز و عراق یعنی اهل حدیث و اهل رأی، پیشوایان مذاهب فقهی و مبانی آنان، وضع فقه و تشریح در عصر عباسی^(۵) و در جلد سوم (ط ۱۹۶۲ م) (با همان خصوصیات شیعه امامیه، فقه ایشان و تفاوت آن با فقه اهل سنت و نیز، فقه زیدیه و کتاب مجموع فقهی ایشان را مورد بحث قرار داده است. بحثهای احمد امین در این فصل و داوری او در باره شیعه، بسیار جنجال برانگیز و دور از انصاف و فاقد احتیاط و خویشنداری علمی است و در موقع انتشار کتاب با عکس العمل شدید دانشمندان شیعه و بلکه اهل سنت مواجه گردید و دهها کتاب و مقاله در پاسخ داوریه‌های عجولانه او که معجونی از اندیشه خام غریبه‌ها و تعصبات خشک برخی از علمای اهل سنت است، منتشر کردند.

۱- ص ۱۹۰ تا ۲۲۷. ۲- ص ۲۲۵ تا ۲۵۱.

۳- ص ۷۹. ۴- ص ۱۵۱.

۵- ص ۲۲۷.

سوم - ظهرا الاسلام ، در چهار جلد . که جلد دوم آن در علوم و فنون است ، ط ۳
مکتبه النهضة ، ۱۹۶۲ م .

وی ، در این بخش ، در باب دوم^(۱) فقه و تصوف را از اواسط قرن سوم ، تا آخر قرن
چهارم ، خصایص فقه در این عصر ، باب اجتهاد و در باب دوازدهم^(۲) ، شیوة قضاوت و اداره
کشور و در جلد چهارم^(۳) ، مسأله رسمیت یافتن مذهب سنت (در عقیده و فقه) . و همچنین ،
امامت و تشیع^(۴) و در بحث «حرکتهای علمی»^(۵) حرکت و تحوّل فقه را مورد بررسی قرار داده است .

آثار نامبرده این خصوصیت را دارد که برای اولین بار پس از «طه حسین» و یا همزمان
با وی^(۶) ، فکر و اندیشه غربی و تحقیقات مستشرقین را راجع به فرهنگ و علوم اسلامی ، با
مواریث خود مسلمانان به هم آمیخته و طرح نوی ریخته است ، و به همین علت ، در عین
ابتکار ، از تندروی و غرب گرایی به دور نمانده است ، و کسانی از نویسندگان ، پس از وی ، تا
حدی از انعکاس نامطلوب نوشته های احمد امین نه تنها در قلمرو شیعه که در بین شیوخ سنت و
بخصوص استادان «الازهر» ، عبرت گرفته و با احتیاط و اعتدال و تسلط بیشتر بر اعصاب خود ،
سخن گفته اند که شرح آن بیرون از بحث ماست .

۴- الاسلام و الحضارة العربیة . از محمد کردعلی ، استاد سوری ، جلد ۲ ، ط ۲ ،
لجنة التألیف و الترجمة و النشر ، قاهره ، ۱۹۵۹ م . وی ، در جلد دوم ، تاریخ اجمالی فقه را تا
عصر حاضر^(۷) از جمله اصول شریعت ، تأسیس مذاهب ، شیوة اداری^(۸) و فقه سیاسی^(۹) را
مورد بحث قرار داده است .

۱- جلد ۱ ، ص ۵۳ . ۲- ج ۱ ، ص ۲۴۹ .

۳- ص ۹۶ . ۴- ص ۱۰۹ تا ۱۴۰ .

۵- ص ۲۱۲ .

۶- در مقدمه «کتاب حیاتی» ص ۲۷ آمده که احمد امین و طه حسین و عبدالحمید العبادی ، با هم قرار گذاشتند

که هر کدام یکی از ابعاد حیات اسلامی را تحقیق نمایند . طه حسین «حیات ادبی» و عبادی جنبه تاریخی ، و احمد امین

«حیات عقلی» را و تنها وی به وعده خود وفا کرد . و البته طه حسین نیز بعداً راجع به ادب غربی کتاب نوشت . کتاب

«حیاتی» سرگذشت احمد امین به قلم خود اوست . ۷- ص ۱ تا ۱۹ .

۸- ص ۹۴ تا ۲۹۹ . ۹- ص ۳۴۱ تا ۴۸۷ .

- ۵- علوم الدین الاسلامی. از عمر رضا کخّاله، مطبعة الحجاز، دمشق ۱۳۹۴ هـ - ۱۹۷۴ م. در این کتاب نیز از سیر اجمالی فقه از آغاز تشریح، تا پیدایش مذاهب، اعم از سنی و شیعی، و بعد از آن و از اصول و فروع^(۱) این علم بحث شده است.
- ۶- الثقافة و الثقافة فی الاسلام. از سمیع عاطف الزین ط ۲ دارالکتاب اللبانی، ۱۹۷۹ م. در این کتاب، مباحثی مرتبط با فقه سیاسی^(۲)، شرکت^(۳)، تشریح، نشاط فقه^(۴)، تأثیر اختلافات مسلمین، تنزل و انحطاط فقه، افسانه یا نظریه تأثیر قانون رُم در فقه اسلامی، ثبات و عدم تغییر احکام و علت آن، و پاره‌ای از بحثهای فقهی و اصولی آمده است.
- ۷- الدین والحضارة الانسانیة. از دکتر محمد البهی، دارالفکر، بیروت ط ۲، ۱۳۹۴ هـ - ۱۹۷۴ م. در این کتاب پس از بحثهای کلی در ارتباط دین و تمدن، مبانی اسلام و رابطه آن با تمدن، آزادی و حقوق انسان، کار و زندگی و هماهنگی اسلام با زمان حاضر آمده است. که در باب مبانی فقه مورد استفاده خواهد بود.
- ۸- معالم الحضارة الاسلامیة. از دکتر مصطفی شکعة، ط ۱، دارالعلم للملایین، بیروت ۱۹۷۳، در باب دوم این کتاب^(۵) و مباحث امامت، قضا، حسیبه در ارتباط با فقه سیاسی و اداری آمده است.
- ۸- الحضارة الاسلامیة فی القرن الرابع الهجری. از استاد آدم، ترجمه عربی از محمد عبدالهادی ابوریدة، دارالکتاب العربی، بیروت ۱۳۸۷ هـ - ۱۹۶۷ م. وی، در فصل ششم^(۶) از این کتاب، مسائل اداری و در فصل هشتم^(۷) مسائل مالی، و در فصل نهم^(۸) رسوم و آداب دارالخلافة، و در فصل چهاردهم^(۹)، مذاهب فقهیه، و در فصل سیزدهم^(۱۰) علوم دینی و ارتباط کلام و فقه و در فصل پانزدهم، قضاوت^(۱۱) را مورد

- ۱- ص ۱۰۷ تا ۱۶۸. ۲- ص ۱۶. ۳- ص ۱۸. ۴- ص ۳۲. ۵- ص ۱۰۴ تا ۱۳۹. ۶- ص ۱۶۷ تا ۱۷۷. ۷- ص ۲۵۴ تا ۳۰۷. ۸- ص ۲۷۸ تا ۲۵۵. ۹- ص ۳۸۷. ۱۰- ص ۳۵۱. ۱۱- ص ۳۹۶.

بحث قرار داده است.

- ۹- اطوار الثقافة و الفكر في ظلال العروبة و الإسلام. از علی الجندی، محمد صالح سمک، محمد ابوالفضل ابراهیم ج ۲ ط ۱ مکتبه الانجوا المصرية، قاهره ۱۹۶۰ م. این کتاب، طیّ بحث از حرکت علمی در صدر اسلام، نامه قانونی خلیفه دوم را با قوانینی جدید مقایسه نموده^(۱)، و راجع به فقه چند تن از صحابه از جمله عایشه، ابن عباس^(۲) و علی علیه السلام، و نیز از علم حدیث و مالک بن انس، فقه و تشریح^(۳) در حیات پیغمبر و پس از وی، و فقه شیعه و تاریخ تشیع^(۴) بحث کرده است.
- ۱۰- تاریخ تمدن الإسلام و العرب. از جرجی زیدان نویسنده نامی مسیحی لبنانی الاصل مقیم مصر. ط دارالهلل. در ۵ جلد. او در جلد ۱ و ۲ از تاریخ سیاسی و اقتصادی و اداری، و در جلد سوم، درباره علوم اسلامی از جمله راجع به فقه و فقها^(۵)، بحث نموده است.
- ۱۱- تاریخ التمدن الاسلامی. در پنج جزء از ابن جماعة بدرالدین، قاهره ط ۱۹۰۲ تا ۱۹۰۶ م، در پایان این کتاب منابعی در فقه سیاسی و قضایی آمده است و مؤلف، نظام اسلامی را مشروحاً، مورد بحث قرار داده است.
- ۱۲- تاریخ ادبیات در ایران. از دکتر ذبیح الله صفا، استاد دانشگاه تهران، در چهار جلد: ج ۱. از سلجوقیان تا اواخر قرن ۵، ط ۴، ابن سینا، ۱۳۴۲ هـ ش. در این جلد در ردیف علوم شرعی، علم فقه^(۶) را از آغاز تشریح تا قرن سوم، عصر طبری، به اجمال یاد کرده است.
- ج ۲، ط ۱، ابن سینا، تهران ۱۳۳۶ هـ ش، در زمرة علوم شرعیّه، علم فقه را^(۷) نام می برد.

ج ۳، از قرن ۷ تا ۸، انتشارات دانشگاه، ۱۳۵۱ هـ ش، علم فقه^(۸) را در ردیف علوم

۱- ص ۴۹. ۲- ص ۵۸ به بعد.

۳- ص ۳۳۵ تا ۳۸۸. ۴- ص ۳۸۹.

۵- ص ۷۸ تا ۸۳. ۶- ص ۷۵ تا ۸۱.

۷- ص ۳۶۲ تا ۲۶۵. ۸- ص ۲۲۵ تا ۲۲۸.

شرعیّه گزارش کرده است .

ج ۴ ، از پایان قرن ۸ تا اوایل ۱۰ ، انتشارات دانشگاه ، ۱۳۵۶ هـ ش . در این جلد راجع به فقه چیزی نوشته است .

این کتاب هر چند در مورد تاریخ ادبیات ایران مشروح و جامع است ، اما راجع به فقه به اختصار و بطور سطحی و به علاوه تنها به آن زاویه از تاریخ فقه که به قلمرو ایران اختصاص داشته ، بسنده کرده است .

در پایان این بحث ، توجه به این نکته مفید است که در این کتابها گرچه تاریخ فقه به عنوان بخشی از علوم اسلامی و سهمی که در تمدن دارد ذکر شده است و قهراً نمی تواند تاریخی جامع و کامل برای فقه باشد ، اما از طرف دیگر ، به لحاظ این که در این قبیل از کتب ، علوم اسلامی در کنار هم گزارش شده است ، رابطه این علوم با هم از جمله رابطه فقه با علم حدیث و تفسیر و قراءت قرآن ، و یا با علم کلام و فلسفه مشخص گردیده است . به علاوه می توان از مطالعه این کتابها ، پیشرفت علوم اسلامی را در مقایسه با یکدیگر مورد ارزیابی قرار داد ، و این فوائد و مزایا ، در کتب تاریخ فقه جز با بحثهای استطرادی ، تأمین نمی گردد . و به همین علت است که نویسندگان تاریخ فقه ، ناچار هستند ، جابه جا از تاریخچه سایر علوم و از اوضاع سیاسی و اجتماعی جهان اسلام در ارتباط با فقه ، بحث کنند .

هشتم - تاریخ فقه در کتابهای اسلام شناسی

در عصر ما یک سلسله از کتب در معرفی و دفاع از اسلام در ابعاد مختلف ، گاهی به نام اسلام شناسی و غالباً به نامهای دیگر انتشار می یابد که بخشی از مباحث آنها به فقه و احکام اسلام مرتبط است و در این بخشها مبانی و مختصات فقه یا اصول و ادله فقه و جز آن ، از مباحث تاریخ فقه ، مورد بحث قرار می گیرد . و ما چند نمونه از این کتب را معرفی می کنیم :

۱ - الاسلام عقیده و شریعة . از شیخ محمود شلتوت شیخ اسبق جامع ازهر ، ط ۵ ،

دارالشروق للتوزیع و النشر ، قاهره .

بخش اول کتاب ، راجع به عقیده ، و بخش دوم راجع به شریعت است (۱) ، باب اول ، از

عبادات^(۱)، باب دوم، از خانواده وارث^(۲)، باب سوم، از اموال و مبادلات^(۳)، باب چهارم، از عقوبات^(۴)، باب ششم، از مسائل سیاسی و اداری و حقّ امت^(۵)، بحث می‌کند. در بخش سوم، مصادر و منابع شریعت آمده است که بحثهای تازه هم در آن وجود دارد مانند ارزیابی سنت در ارتباط با حکم شرعی^(۶)، محتویات سنت^(۷)، اسباب اختلاف فقها در فهم کتاب و سنت^(۸)، اختلافات ناشی از به کار بردن قواعد فقهیه^(۹)، اختلاف خاصّ سنت^(۱۰)، شیوه قضاوت^(۱۱)، رأی و اجتهاد^(۱۲)، علّت تعدّد مذاهب^(۱۳) و مباحثی از این قبیل با بینش جدید گویا شلتوت، نام و موضوع کتاب خود را از کتاب «العقیده و الشریعة فی الاسلام»، اثر «گلدزیهر» گرفته است، آن کتاب نیز در ارتباط با تاریخ فقه از همین نوع کتابهاست، اما نه در راستای ارزیابی صحیح و بدون غرض از فقه اسلام.

۲- روح الاسلام. از سید امیر علی هندی، ترجمه عربی، از عمر الدمیراوی، ط دارالعلم للملایین، بیروت ۱۹۶۱.

در این کتاب، پاره‌ای از مبانی اسلام و فقه، مانند روح دینی، مثل اعلای اخلاقی، اندیشه زندگی و نیز منازعات سیاسی و مسلکی، روح علمی و ادبی و عقلی و تصوف در اسلام، آمده است. ۳- روح الدین الاسلامی، عرض و تحلیل لأصول الاسلام و آداب و احکامه، تحت ضوء العلم و الفلسفة: از عقیف عبدالفتاح طیاره، با مراجعه هیأتی از علمای از هر ط ۴. بخش راجع به آداب و احکام آن، با مبانی فقه مربوط است و مباحثی از قبیل الصلاة فی الاسلام، الزکاة فی الاسلام، الصوم فی الاسلام، الحجّ فی الاسلام، نظام الحکم فی الاسلام، شورا، عدالت، عمران، زن و خانواده در اسلام و همچنین اصولی که تشریح اسلامی بر آن استوار است^(۱۴) از قبیل، رفع ضرر و رفع حرج، کفایت و جامعیت تشریح اسلامی، و مسائلی از این قبیل.

۲- ص ۱۵۷.

۱- ص ۹۱.

۴-

۳- ص ۲۶۷.

۶- ص ۵۲۰.

۵-

۸- ص ۵۲۷.

۷- ص ۵۳۴.

۱۰- ص ۵۵۵.

۹- ص ۵۵۳.

۱۲- ص ۵۶۳.

۱۱- ص ۵۶۱.

۱۴- ص ۲۸۴.

۱۳- ص ۵۷۰.

۴- الدعوة الاسلامیة دعوة عامه من الشرق والغرب . از محمد الراوی . این کتاب در اصل یکی از امتیازات اسلام و قوانین آن یعنی جهانی بودن و نیاز همه انسانها را بدان که در باب مبانی و امتیازات فقه از آن بحث خواهد شد ، شرح می دهد .

۵- الموسوعة في سماحة الإسلام . دو جلد ، از محمد صادق عرجون ، رئیس دانشکده اصول دین دانشگاه الازهر ، ط مؤسسه سجل العرب ، قاهره ، ۱۳۹۲ هـ - ۱۹۷۲ م .

این کتاب همان طور که از نامش پیداست یکی دیگر از امتیازات قوانین اسلام یعنی سماحت و گذشت و سهولت آنها را در بردارد ، و در این ارتباط ، اصول کلی تسریع اسلامی^(۱) مانند وحدت انسانی ، رابطه تشریح و انسان ، خلافت انسان در زمین ، میزان تفاضل بین انسانها از نظر اسلام ، وحدت دین^(۲) و ارتباط آن با تشریح اسلامی ، عدل^(۳) ، وفای به عهد^(۴) ، حکومت و رابطه آنها با تشریح اسلامی^(۵) و مباحثی از این قبیل ، مورد تجزیه و تحلیل دقیق قرار گرفته است .

۶- سماحة الاسلام . از دکتر احمد محمد خومی ، ط المجلس الأعلى للشئون الاسلامیة ،

قاهره ، ۱۳۹۱ هـ - ۱۹۷۱ م .

این کتاب نیز اثبات انعطاف پذیری و سهولت و گذشت قوانین اسلام و دفاع از اسلام را در برابر شبهاتی که به مسائل فقهی و حقوقی از این لحاظ متوجه گردیده به عهده دارد و مسائلی از قبیل : جنگ در اسلام ، بردگی ، تعدد زوجات ، طلاق ، معامله با غیر مسلمین و مالیات را مورد بحث قرار داده است .

۷- اسلام شناسی . از دکتر علی شریعتی ، چاپ تونس ، مشهد ، ۱۳۴۷ ش .

بخش اول یا کتاب اول ، زیر عنوان پایه های اساسی اسلام اولیه^(۶) چهارده اصل از مبانی اسلام را مورد بحث قرار داده است که بسیاری از آنها جزء مبانی فقه است و در باب مبانی فقه ، به تفصیل مورد بحث قرار خواهد گرفت و همچنین مباحثی از کتاب جهان بینی اسلام از استاد مرتضی مطهری .

۱- ص ۱۳۷ . ۲- ص ۲۱۳ .

۳- ص ۲۶۵ . ۴- ص ۳۳۱ .

۵- ص ۲۲۵ . ۶- ص ۲۹ .

نهم - تاریخ فقه در کتابهای ملل و نحل

هر چند کتابهای ملل و نحل و فِرَق و مذاهب، غالباً در قلمرو عقیده و مسلک سیاسی فرقه‌ها بحث می‌کنند، اما به‌ندرت در این قبیل کتب، از مذاهب فقهی هم یاد شده است.

از جمله محمّد بن عبدالکریم شهرستانی (۴۷۹-۵۴۸ هـ) در اثر معروف خود «الملل و النحل» فصلی را به اهل فروع که در احکام شرعی و مسائل اجتهادی اختلاف دارند، اختصاص داده است^(۱).

وی بحث را از اصول و ارکان اجتهاد یعنی کتاب، سنت، اجماع و قیاس با تأکید بیشتر بر اجماع، آغاز نموده است، آن‌گاه به ترتیب، شرایط اجتهاد، تخطئه و تصویب در اجتهاد، اجتهاد و تقلید، اصحاب رأی و اصحاب حدیث را مورد بحث قرار داده است.

در کتاب «الفصل» از ابن حزم آندلسی (۳۸۴-۴۵۶ هـ) نیز به تاریخ پاره‌ای از مسائل فقهی مانند نماز بخواندن با فاسق و زکات دادن به وی اشاره شده است^(۲).

بحث کردن از مذاهب فقهی، در کنار مذاهب کلامی و عقیدتی، تا حدی ارتباط، این دو رشته را با هم روشن می‌کند. شیخ محمد ابوزهره که یا به همین انگیزه علاوه بر ۸ جلد کتاب در باره پیشوایان مذاهب فقهی، دو جلد کتاب یکی در تاریخ مذاهب کلامی و دیگری در تاریخ مذاهب فقهی نوشته است که شرح کتاب دوم، در آغاز این بحث گذشت. بجز کتاب ابوزهره، دو کتاب دیگر را که در عصر ما در این زمینه تألیف گردیده است، معرفی می‌نماییم:

۱- الاسلام بلامذاهب: از دکتر مصطفی شکعه استاد دو دانشگاه عین شمس و بیروت العربیة، دارالنهضة العربیة للطباعة والنشر، بیروت ط ۴، ۱۳۹۲ هـ - ۱۹۷۲ م.

این کتاب تاریخ مذاهب اسلامی موجود را به انگیزه تألیف و کم کردن فواصل بین آنها را در بر دارد و با زبان انصاف و ادب و رعایت عواطف ارباب مذاهب، سخن می‌گوید. در آغاز، تقریظ شیخ اسبقی جامع ازهر، شیخ محمود شلتوت، صاحب فتوای مشهور در جواز عملی به مذاهب فقهی، از جمله مذهب امامیه و زیدیه قرار دارد، این تقریظ، حاوی علل تفرّق مسلمین، کوشش استعمار در گسترش آن، تدریس مذاهب فقهی در الأزهر،

۱- ملل و نحل شهرستانی، ج ۱، ص ۱۹۸ (طحلی ۱۳۸۱ هـ - ۱۹۶۱ م).

۲- الفصل (ط پنج جلدی) ج ۴، ص ۱۷۶ تا ۱۷۷.

تقریب مذاهب در راه پاک سازی عقیده در سایه کتاب و سنت و با اجتناب از تعصب می باشد، و نیز مزایای کتاب، تمجید از مؤلف، و تصریح به این که این کتاب گامی است در راه تألیف و وحدت مسلمین. تقریب شیخ شلتوت، در تاریخ ۱۳۷۹ هـ - ۱۹۶۰ م نوشته شده است. آقای دکتر شکعه در بخش اول این کتاب، در وحدت دین، سهولت و سماحت و انعطاف پذیری اسلام، تکامل اجتماعی، شورا، مساوات، جنگ، تعدد زوجات و زن در اسلام سخن گفته است.

در بخش دوم، انقسام اسلام به فرق و مذاهب و تاریخچه هر کدام از جمله راجع به امامیه و احکام فقهی خاص ایشان مانند «نکاح متعه» با استفاده از نوشته های مرحوم کاشف الغطاء و همچنین راجع به طائفه علویین سوریه و «دروز» با تجدیدنظر در نوشته خود نسبت به ایشان بر اثر اطلاع از منابع جدید و این قبیل مباحث را مورد بحث قرار داده است و هر مذهب، عقیده و مسلک فقهی را با هم توأم نموده است.

راجع به اهل سنت، سخن را از اهل حدیث و رأی آغاز نموده است و هر یک از مذاهب اربعه فقهی، و نیز مسلکهای کلامی اشاعره، معتزله و متصوفه را مورد کاوش قرار داده، سرانجام از درگیری و خونریزهای ناشی از اختلاف مذاهب، و ضعف اسلام به واسطه مذاهب و مسأله تقریب مذاهب سخن گفته است^(۱).

۲- تحقیق در تاریخ و فلسفه مذاهب اهل سنت: از یوسف فضایی، ط مؤسسه مطبوعاتی فرخی، تهران، ۱۳۵۴ شمسی. این کتاب نیز از مذاهب موجود اهل سنت یعنی چهار مذهب فقهی و سه مذهب کلامی اشاعره ما تریدی معتزله به اضافه دو فرقه شیعه: زیدیه و اسماعلیه، با انگیزه تألیف و تقریب بین مذاهب، سخن گفته است و راجع به هر یک از مذاهب و پیشوایان آنها علاوه بر تاریخ مفصل آن مذاهب، عقاید کلامی و فقهی آنان را با هم مورد بحث قرار

۱- این جانب با مؤلف کتاب، دکتر شکعه در سال ۱۳۵۲ شمسی در یک روز تاریخی که جنگ چریکهای فلسطینی با ارتش لبنان آغاز شد، در دانشگاه عربی بیروت ملاقات نمودم و چند ساعت همراه وی و دیگر استادان در محاصره جنگجویان قرار گرفتیم. و همچنین در سال جاری ۱۳۷۶ شمسی، در کنفرانس ابن نفیس در کویت با او تجدید عهد کردم، و راجع به چاپ اخیر این کتاب که مطالب نادرستی از قول سید موسی اصفهانی زاده در باره مذهب شیعه آورده و نوشته خود را مست کرده به او تذکر دادم و او را از اشتباه بیرون آوردم. او چنین پنداشته بود که این سید یکی از علما و محققان شیعه امامیه است و به همین خاطر به گفتار او استاد کرده است.

داده است. در دنبالهٔ مذهب حنبلی از «ابن تیمه» و «محمّد بن عبدالوهاب» و مسلک وهّابی به تفصیل^(۱) و نیز از دیگر مذاهب فقهی اهل سنت که منقرض شده‌اند، به اجمال^(۲) یاد کرده است. در این کتاب از مذهب شیعهٔ امامیه جز در خلال مباحث دیگر بحث نشده است. در آغاز بحث از مذهب زیدی^(۳)، پیدایش شیعه را مورد بحث قرار داده، آن‌گاه راجع به زیدیه، از لحاظ سیاسی و کلامی و فقهی، به تفصیل بحث نموده است. اما در بارهٔ «اسماعیلیّه»^(۴) بحث او بیشتر راجع به نشأت مذهب عقاید فرقه‌ها و پیشوایان و توسعهٔ مذهب در مغرب و در ایران و هند، می‌باشد، و از فقه این طائفه بجز شیوهٔ آنان در تأویل احکام به استناد کتاب «وجه دین» تألیف ناصر خسرو و علوی قبادیانی، داعی بزرگ اسماعیلیّه در شرق، بحثی نکرده است.

دهم - تاریخ فقه از لحاظ عمل به آن

مقصود آن است که معلوم شود در طول تاریخ، کدام بخش از فقه مورد عمل بوده است و کدام قسمت مهجور و متروک مانده و علت این دو امر چه بوده است. نمونهٔ آن، بخشهای سیاسی و اجتماعی فقه است که در دوران رسول اکرم (ص) و خلفای راشدین مورد عمل بوده و در دوران بنی امیه و بنی عباسی تدریجاً این بخش از فقه جنبهٔ تشریفاتی به خود گرفته و در اجرای آن اهتمام نداشته‌اند. و پس از انقراض خلافت عباسی، به ندرت بدان عمل شده است، به عکس بخش عبادات و فروع ناشی از آنها که قلمرو آن صرفاً فقها و مقلدین ایشان بوده و به سیاست و کشورداری مستقیماً ارتباط نداشته است، مرتباً در حال گسترش و مورد بحث بوده است.

این قبیل از مسائل، در مذاهب مختلف فقهی به تفاوت، مورد توجه و اهمیت قرار می‌گرفته است، مثلاً در فقه امامیه در قرون اخیر به مسائل و فروع مربوط به طهارت، شکایات نماز، نماز مسافر، مناسک حج و خمس، بیشتر اهمیت داده شده است و در فقه اهل سنت از قدیم فروع ناشی از قسم خوردن به طلاق و عتاق، به لحاظ این که در اخذ مالیات، از طرف

۲- ص ۱۸۴.

۱- ص ۱۴۷ به بعد.

۴- ص ۳۳۹ تا ۴۷۲.

۳- ص ۲۸۳ تا ۳۳۸.

مأموران به مردم تحمیل می‌گردیده، رُشد و گسترش پیدا کرده است و نیز فروع ناشی از «مسح علی الخفین» و نحو آن. همچنین مسائل جنجال برانگیز و مورد اختلاف شیعه و اهل سنت، مانند: وضو، نماز تراویح، حج تمتع، نکاح متعه، و پاره‌ای از مسائل ارث بخش وسیعی از کتابهای فقهی و کلامی را به خود اختصاص داده است و رنگ جدال به خود گرفته و از صورت مسأله فقهی خارج شده است.

به هر حال، این خود شیوه خاصی از تاریخ فقه است که جهت تعیین خط‌مشی آیندگان بسیار مفید است تا بدانند باید به چه نوع از مسائل و ابواب فقه، مجال گسترش بدهند. و بی‌جهت، در مسائل غیر مهم، به جدال نشینند و از مسائل مهم باز نمانند. بطور کلی، تاریخ فقه، مانند رشته‌های دیگر تاریخ، باید طوری تدوین گردد که از گذشته عبرتی برای آینده باشد و بهترین خط‌مشی را در فقه، پیش پای فقها بگذارد. و تنها به دفاع از وضع گذشته و یا حالت جاری فقه و فقها و مذهب و مسلک خاص، محدود نگردد. که در این صورت، بحثها، رنگ جدال و تعصب به خود خواهد گرفت و این روش، مشکل‌گشا که نیست، شاید مشکلی هم بر مشکل‌های گذشته بیافزاید.

این نکته را باید یادآور شویم که توجه فقها به پاره‌ای از مسائل، در اعصار گذشته غالباً ناشی از نیاز عصر، بوده است. مثلاً در دوران قاجاریه بر اثر جنگهای ایران با دولت روسیه و عثمانی، مسأله از یادرفته «جهاد» دوباره مطرح شد و رساله‌های متعددی به نام «جهادیه» نوشته شد. و نیز از عصر صفویه به بعد، استعمال دخانیات، رواج یافت، و از لحاظ فقهی مورد بحث قرار گرفت، که گاهی باعث برخورد شدید میان عقاید و نظریات مختلف می‌گردید. و طائفة اخباریه که در شبهات تحریمیّه، احتیاط را واجب می‌دانند بر حرمت استعمال دخانیات (شرب تُتن) حکم می‌کردند در حالی که اصولیین، بنابر مبنای خود، (اصالة البرائة) به حلیت آن فتوا می‌دادند.

این مسأله هنوز هم در کشور مغرب و در حجاز تحت عنوان «التدخین» یا «شرب الدخان» مطرح است و برخی از فقها آن را حرام می‌دانند و در مجامع مذهبی آن سامان بطور کلی عملی بسیار ناپسند به شمار می‌آید.

مسأله «لباس مشکوک» در قرن سیزدهم و چهاردهم و مسائل مستحدثه مانند بانک‌داری، پیوند عضو، تلقیح مصنوعی، و دهها مانند آن، در عصر حاضر از همین قبیل

است. رساله‌های بسیاری در مورد هر کدام، در کشورهای اسلامی انتشار یافته است و با در خلال کتب فقه و اسلام‌شناسی از آنها بحث می‌شود.

یازدهم - تاریخ فقه توأم با مباحث فقهی و با نظریه فقه تطبیقی

این روش محققاً بهترین روش اجتهاد است که هر مسأله را از ریشه آغاز و پیشرفت آن را در اعصار مختلف و در مذاهب گوناگون، بررسی می‌کند و نقطه‌نظرهای فقهایی صاحب‌نظر و روش استدلال هر کدام را با بی‌طرفی کامل و با اجتناب از جبهه‌گیری و فرقه‌گرایی، دقیقاً مورد بحث قرار می‌دهد، تا روشن شود که اختلاف در مسأله‌مبنایی است یا بنایی یعنی ریشه اختلاف، در اصول و قواعد کلی است، یا در نحوه استفاده و برداشت از آنهاست. مرحوم استاد بزرگ آیت الله بروجردی (۱۲۹۲-۱۳۸۰) رحمه الله علیه، همین روش را در مسائل مهم فقهی به کار می‌بست.

مثلاً باعث اختلاف در اوقات نماز میان شیعه و اهل سنت را بدین گونه توضیح می‌داد که رسول اکرم (ص)، خود امام جماعت بود و قهراً ملزم به وقت معینی برای اقامه جماعت هم بود. این التزام به وقت معین، باعث آن گردید که برخی معتقد شوند وقت نماز مضیق است. و از همین جا اختلاف در این مسأله شروع شد. و از این لحاظ که از جهات دیگر، آن استاد بزرگ را باید بنیانگذار مکتب خاصی بدانیم که ان شاء الله در جای خود توضیح خواهیم داد. دکتر محمد یوسف موسی، در مورد تاریخ فقه، همین روش را پیشنهاد کرده است (۱). باید توجه داشت که این منظور تا حد زیادی در کتابهای فقه تطبیقی یا مسائل الخلاف قدیم، و فقه مقارن جدید رعایت شده است. نمونه فقه مقارن را باید در کتابهای «موسوعة الفقه الاسلامی» ملاحظه نمود، هر چند این کتابها تا حدی سطحی نوشته شده و از عمق، کافی برخوردار نیستند.

از این جا به یک نکته مهم برخورد می‌کنیم که اجتهاد کامل و جامع، تنها با توجه و مراجعه به همه آراء و نظریات ارباب مذاهب فقهی و رسیدگی به استدلال آنان در هر مسأله،

تحقق پذیر است. اکتفا به یک مذهب و استدلال در چارچوب آن مذهب، نمی تواند اجتهاد مطلق و کامل شمرده شود، تاریخ فقه نیز چنین است، یعنی نمی توان تاریخ فقه یک مذهب را بدون توجه به مذاهب دیگر بطور کامل تدوین نمود و بطور کلی، فقه و اجتهاد، به لحاظ مذاهب مختلف آن تجزیه ناپذیر است و باید مذاهب فقهی اسلامی در کنار هم و با مقایسه و موازنه با یکدیگر مورد بحث قرار گیرند.

دوازدهم - روش ما در تدوین تاریخ فقه

ما بابت بهره گیری از تمام روشهای یادشده و در نظر گرفتن همه جهات، اعم از آنچه الزام آور و یا باعث برتری است، روشی را در کار خود برگزیدیم که در چند امر ذیل خلاصه می شود:

امر اول - کلیه مباحث کتاب به سه بخش تقسیم شده است. بخش اول شامل بخشهای گوناگون است که به عنوان مقدمه و یا خارج از بحثهای اصلی، در کتابهای تاریخ فقه بطور پراکنده آمده است. این قبیل بحثها را در چند باب به این شرح جا داده ایم:

باب اول - شامل ابعاد و مشخصات تاریخ فقه از قبیل: تعریف، تاریخچه، روشهای تدوین، فواید، منابع کلی و خلاصه مباحث این علم است (همین باب).

باب دوم - شامل مباحث کلی مربوط به قانون و فقه. از قبیل اقسام قانون، امتیاز قانون الهی بر قانون بشری، برخورد فقه با قوانین جدید، رابطه قوانین اسلام با قانون رُم است.

باب سوم - مبانی و امتیازات فقه اسلام را در بردارد.

باب چهارم - شامل مصادر و ادله فقهی است که در کتابهای تاریخ فقه بطور ناقص آمده است. در این باب تاریخچه علم اصول که آن نیز بطور پراکنده در لابلاهای مباحث تاریخ فقه آمده است، یک جا مورد بحث قرار گرفته و در جاهای دیگر به اشاره اجمالی اکتفا شده است، مباحث مربوط به اجتهاد و اقسام آن داخل همین باب است.

در باب پنجم - اقسام حکم و حق که باز بطور ناقص در برخی از کتب تاریخ فقه آمده، در حد کفایت و بطور جامع مورد بحث قرار گرفته است.

باب ششم - بیان و توضیح تقسیمات ابواب فقه و نیز اقسام و انواع فقه را به عهده دارد. امر دوم، مباحث اصلی تاریخ فقه، به دو دوره تشریح و تفریع تقسیم و به ترتیب

در بخش دوم و سوم کتاب از آنها بحث شده است. بخش دوم، کلیه مباحث دوران تشریح یعنی عصر نزول وحی، تا پایان رحلت رسول اکرم (ص) را در بر دارد که خود به دو دوره مکی و مدنی تقسیم شده و مشخصات کلی احکام مکی و مدنی و نمونه‌های هر کدام بیان شده است و به پیروی از کتاب ادوار فقه تا جایی که ممکن بوده است تاریخ تشریح یک یک احکام مکی و مدنی را به تفصیل یا به اجمال مشخص نموده‌ایم، به علاوه به پیروی از نویسندگان تاریخ فقه راجع به اساس و روح هر یک از عبادات، معاملات، سیاسیات، اقتصادیات اسلام به استناد کتاب و سنت، بحث شده است. در مورد هر حکم رابطه آن را با آداب و رسوم جاهلیت عرب و احکام دین یهود و نصاری، یادآوری کرده‌ایم و قهراً وضع دینی و احکام و قوانین جاهلیت عرب هم مورد بحث قرار گرفته است. کما این که از وحی و قرآن و سنت و کیفیت صدور و دلالت آن دو بر احکام بحث شده است و فهرستی از احکام مستند به قرآن و احکام مستند به سنت، بر آن افزوده گردیده است. همچنین مسأله اجتهاد رسول اکرم (ص) که معمولاً علمای اهل سنت بر آن تأکید دارند و مواردی از اجتهادات آن حضرت را ارائه می‌دهند، این مسأله عمیقاً مورد بررسی و بحث قرار گرفته است.

امر سوم - دوران تفریح و استنباط که تمام بخش سوم کتاب را فرا گرفته، بطور طبیعی پس از ختم دوران تشریح، و رحلت رسول اکرم (ص)، یعنی از آغاز دوران خلافت آغاز می‌شود، در عین حال، نقش صحابه را در استنباط و اجتهاد در عصر رسول اکرم (ص) را هم در بر خواهد داشت.

این دوره به چند مرحله تقسیم می‌شود:

۱- عصر خلفا و کبار صحابه. در این مرحله روش فقهی خلفا و صحابه مشهور که به فقه نامبردار بوده‌اند و حدود علم و دانش و حدیث هر کدام ارزیابی می‌شود. مسائل مورد اختلاف آنان بخصوص صف آرای علی علیه السلام و طرفداران وی در قبال سه خلیفه در پاره‌ای از مسائل فقهی، و تأثیر سیاست در فقه، بایستی همراه با انتقاد مورد بحث قرار می‌گیرد.

۲- عصر صغار صحابه و تابعین که تقریباً تا پایان قرن اول و زمان پیدایش مکتبها و سلیقه‌ها و گرایشهای فقهی را شامل است.

۳- عصر تابعین تابعین و فقها، همزمان با شکل گرفتن علم فقه و آغاز تدوین در آن و ظهور مذاهب فقهی این دوره که عصر نشأت فقه است تا اوایل قرن سوم ادامه دارد و مسلکهای فقهی از جمله مسلک اهل بیت علیهم السلام در فقه، در همین دوره شکل می گیرد و اساس مذاهب فقهی معروف و غیر معروف ریخته می شود، این دوره از مهمترین و حساسترین ادوار فقه است، که روشن شدن وضع فقه و برخورد مذاهب در آن، از جمله روش فقهی اهل بیت در مقایسه با دیگران، کمک شایانی به فقه شیعه خواهد کرد.

۴- دوران گرایش و تحول فقه به حدیث و صف آراییی اهل حدیث، در قبال فقها و اهل رأی، که آغاز آن، برخورد روش اهل مدینه و اهل کوفه در دوران تابعین و اوج آن، فقه امام احمد حنبل (۱۶۴-۲۴۱ هـ) و داوود بن علی اصفهانی (۲۰۲-۲۷۰ هـ) در مواجهه با مذاهب فقهی معروف و متداول به خصوص پیروان امام ابوحنیفه است.

۵- دوران جدال و برخورد میان مذاهب فقهی که از اواخر قرن سوم آغاز می شود، سایر مراحل فقه، در ضمن سیر تکاملی مذاهب بیان می شود.

امر چهارم - سیر هر یک از مذاهب معروف و غیر معروف از جمله مذاهب شیعه هر کدام در باب خاص خود بیان می شود. با توجه به ارتباط مذاهب و مقایسه آنها با هم و تأثیر آنها در یکدیگر تا نقطه نظرهای مذاهب در مسائل مطروحه مورد اختلاف و یا مورد اتفاق آنان، روشن شود، در این دوره تحولات فقهی مذاهب بطور طبیعی و مطابق آنچه به وقوع پیوسته نه آن طور که فرض می شود، از جمله سیر تکاملی مذهب شیعه امامیه که به نظر ما تا کنون بحث کافی و محققانه در آن به عمل نیامده، مورد بحث قرار خواهد گرفت.

بدیهی است مذاهب فقهی در عین داشتن نقاط مشترک، در نحوه پیشرفت و اوج و حسیض خود، هر کدام ادوار و مراحل خاص به خود را پیموده است و طبقه بندی یک مذهب را عیناً در سایر مذاهب نمی توان پیاده کرد. این امر، شامل مذاهب اربعه اهل سنت نیز می شود که پیشرفت آنها نیز یکسان نبوده و هر کدام مراحل خاصی را طی کرده است.

امر پنجم - رابطه فقه با سیاست و اوضاع و احوال زمان، و منطقه شیوع و نفوذ مذاهب، به مقدار کافی و لازم، اکتفا می شود و از بحثهای استطرادی و جدال انگیز و جنبه گیری در قبال سیاستهای حاکم بر منطقه چنان که برخی از نویسندگان تاریخ فقه عمل کرده اند، خودداری می کنیم. اما مسأله «فقه اقلیمی» را که مورد توجه «احمد تیمور پاشا» بوده است

بطور جدی دنبال خواهیم کرد. همچنین در خلال مباحث، تطابق و یا تضاد نظر فقهی و قانونی را که اینک مورد نیاز است، یادآور می‌شویم. و نیز برداشتها و اصول و قواعد مختلف را در مذاهب فقهی که به یک نتیجه می‌رسند و با یکدیگر قابل جمع هستند، شرح می‌دهیم.

امر ششم - رابطه پیشوایان مذاهب با یکدیگر و با ائمه اهل بیت علیهم السلام را با کنجکاری دنبال می‌کنیم، مباحثه‌ها، رد و بدلها، روایات و روایان مشترک آنان و همچنین برخوردهای علمی علمای معروف مذاهب را در اعصار مختلف شرح می‌دهیم.

امر هفتم - در سیر تاریخی هر مذهب، به معرفی آثار و نظرات مهم و علمای معروف، اکتفا می‌شود تا آن حد که وضع کلی فقه را در هر مرحله روشن نماید. و دیگر از نام بردن یک یک فقها و آثار مشابه که نقش مهمی در تحوّل و پیشبرد فقه نداشته‌اند، چنان‌که استاد شهابی رحمة الله علیه در جلد سوم کتاب «ادوار فقه» دنبال کرده و آن جلد را پر از اسامی فقها نموده است، خودداری نموده، آن را به کتب رجال و طبقات و فهرستها و امی گذاریم و تنها سرفصلهای تحوّل مذاهب، صاحب نظران هر مذهب را با بیان نظریه ابتکاری ایشان معرفی می‌نماییم.

امر هشتم - در بخش سوم، راجع به فقه شیعه امامیه به قدر کافی و بطور ابتکاری بحث می‌کنیم، و شاید این مبحث خود یک جلد از کتاب را تشکیل دهد. در این قسمت، رابطه فقه امامیه با فقه زیدیه و اسماعیلیه و فقه اهل سنت، بطور مستوفی بیان می‌شود.

امر نهم - تحوّل جدید فقهی در بین اهل سنت و فکر تدوین فقه مقارن، فکر و اندیشه الغاء مذاهب، برخورد فقه و حقوق، برخورد فقه شیعه و اهل سنت از نو و بحثهای بسیار جالب و مفید دیگر، در پایان بخش سوم مطرح خواهد شد.

امر دهم - نظر به این‌که در اسلام قضاوت از فقه جدا نیست. در هر دوره و هر مرحله، بخشی را به تاریخ قضاوت اختصاص خواهیم داد. «تلك عشرة كاملة» با استمداد از الطاف خاصه خداوند متعال و طلب توفیق و طول عمر از درگاه او.

ادامه دارد